

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

Επίκουρος Καθηγητής Λαογραφίας στο Τμήμα Γλώσσας,
Φιλολογίας και Πολιτισμού Παραεξείνιων Χωρών του Δ.Π.Θ.

**ΥΜΝΟΣ ΕΚΦΡΑΖΟΝ ΤΑ ΥΨΙΣΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ
ΤΑΣ ΕΝΘΕΡΜΟΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΕΥΧΑΕ
ΠΡΕΠΕΙ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΗΣ ΤΗΣ ΕΥΤΕΝΕΣΤΕΡΑΣ ΝΑ
ΠΟΙΗΤΑΙ ΧΡΗΣΙΝ**

ΜΑΝΟΛΗΣ Γ. ΣΕΡΓΗΣ

**ΥΜΝΟΣ ΕΚΦΡΑΖΩΝ ΤΑ ΨΥΣΤΑ ΑΙΣΘΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΑΣ
ΕΝΘΕΡΜΟΤΕΡΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΟΥΣ ΕΥΧΑΣ ΠΡΕΠΕΙ ΚΑΙ ΓΛΩΣΣΗΣ ΤΗΣ
ΕΥΓΕΝΕΣΤΕΡΑΣ ΚΑΙ ΥΨΗΛΟΤΕΡΑΣ ΝΑ ΠΟΙΗΤΑΙ ΧΡΗΣΙΝ**

«Περιπέτειες» του Εθνικού Ύμνου τον 19^ο αιώνα

Μέχρι τα πρώτα έτη του ελεύθερου ελληνικού κράτους (1830 κ.ε.) επισήμως δεν υπήρχε αναγνωρισμένος Εθνικός Ύμνος. Οι Έλληνες χρησιμοποιούσαν στις εθνικές τους εκδηλώσεις στίχους από το θούριο του Ρήγα¹, από άλλα θούρια και δημοτικά τραγούδια, αλλά και στίχους επωνύμων ποιητών (π.χ., του Παν. Ανδρονίκου, «Ω παιδιά μου ορφανά μου» ή το «Μαύρ' είναι η νύχτα στα βουνά» του Αλεξ. Ραγκαβή), που έγιναν δημοτικοί εξ αιτίας της λαϊκής αποδοχής τους. Κατά την περίοδο της οθωνικής μοναρχίας εχρησιμοποιείτο ο βουαρικός ύμνος. Ο τελευταίος ήταν απομίμηση του αγγλικού (Dod save the King), στη μελωδία του οποίου προσαρμόστηκαν οι στίχοι «τον βασιλέα μας Όθωνα τον πρώτον σώσον, Θεέ, την βασιλεία του στήριξον, αύξησον, τον βασιλέα μας σώσον, Θεέ»². Ο Εθνικός Ύμνος, μελοποιημένος το 1828 από τον Ν. Μάντζαρο (1795-1873), καθιερώθηκε επισήμως το 1865 ως «Ύμνος του Έθνους και του Βασιλέως»³ (τονίζουμε ιδιαιτέρως το «του βασιλέως»).

Στην Αθήνα, την ίδια περίπου περίοδο, διαμορφώνεται ένας πάγιος κανόνας για την αισθητική και την καλλιτεχνία, ένας «ορισμένος αισθητικός και καλλιτεχνικός ορίζοντας προσδοκιών»⁴. Η κυρίαρχη ιδεολογία επιβάλλει την ομοιομορφία, την «ομογενοποίηση», την καθιέρωση ομοιογενών επικοινωνιακών κωδίκων σε άμπολλους τομείς της εθνικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής. Η επιτυχημένη ποίηση (για να μείνουμε σ' αυτήν) πρέπει να διαθέτει *συμβατότητα μορφής και περιεχομένου*, να ελέγχει τη φαντασία, πρέπει να είναι απαλλαγμένη μεταφυσικής, φιλοσοφίας, «μεταφυσικομανίας», αντιρομαντικού πνεύματος, οφείλει να παρουσιάζει ολοκληρωμένα έργα, τα οποία θα μετέχουν της αριστοτελικής «αληθοφανείας»⁵, θα υπακούουν στη λογική και τη «φυσική τάξη των πραγμάτων». Ο Σολωμός βρισκό-

¹ Ένα από τα πλέον αγαπητά τους επαναστατικά κείμενα. Δεν είναι εξ άλλου τυχαίο ότι οι Φωριέλ, Ζαμπέλιος, Πάσσωφ τους συμπεριέλαβαν στις δικές τους συλλογές δημοτικών τραγουδιών.

² Περισσότερα στοιχεία βλ. Κ. Παπανικολάου, *Διονυσίου Σολωμού Άπαντα. Το ελληνόγλωσσο έργο του*, τ. Α', Αθήνα 1970, 285.

³ Βλ. π.χ. Εμμ. Κριαράς, *Δ. Σολωμός. Ο βίος - το έργο*. Θεσσαλονίκη 1957, 49. - Κ. Πετρονικολός, *Ο Εθνικός Ύμνος των Ελλήνων*. Αθήνα 1977, 46-47.

⁴ Δημ. Αγγελάτος, «Ήχος λεπτός ... [...] γλυκύτατος, ανεκδιήγητο [ς] ...». Η «τύχη» του Σολωμικού έργου και η εξακολουθητική αμηχανία της κριτικής (1859 - 1927), Πατάκης, Αθήνα 1999, 10.

⁵ Δημ. Αγγελάτος, ό.π., 29. Πρβλ. Γιάννης Δάλλας, «Η ποιητική του Σολωμού και του Κάλβου και η διαμόρφωση της Εφθανγησιακής κριτικής», στον τόμο *Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας* (εκδ.), Η

ταν σε πλήρη αντίθεση μ' αυτόν τον «κανόνα» (εξαίρεση αποτελούν οι πρώτες δημιουργίες του) το έργο του είχε «διαβρωθεί» από τον «ρωμαντικό μυστικισμό», ήταν «επικίνδυνο», εφόσον υπονόμει τη «συννοχή» και διασπούσε την «κοινή γραμμή».

Η πορεία της σολωμικής κριτικής, από την έκδοση των *Ευρισκομένων* (Πολυλάς, 1859), η στάση του Ζαμπέλιου, η αντεπίθεση του Πολυλά, η έκδοση του *Δε Βιάξη* (1880)⁶, η στάση της «γενιάς του 1880» και του Παλαμά (1901⁷), ο οποίος θεωρεί συμπερασματικά πως «κοινωνία δεν έχει με τον πολύ κόσμο ο Σολωμός», δεν θα μας απασχολήσουν εδώ. Αυτονόητα, δεν έχει θέση (αφού το θέμα μας περιορίζεται στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι.) η πρόσληψη του σολωμικού έργου τον 20^ο αιώνα⁸.

Όσον αφορά –ειδικότερα– στον Εθνικό Ύμνο μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αι. οι απόψεις της κριτικής διχάζονταν, κινούνταν ανάμεσα στον θαυμασμό, π.χ., του Πολυλά ή του Παλαμά (παρά τις αντιρρήσεις που είχε εκφράσει για τη ρητορική περισσολογία, τη μονοτονία, το τετριμμένο της έκφρασης του έργου) και στην απόρριψή του (π.χ., από τον Βερναρδάκη⁹). Βεβαίως ο Ύμνος είχε γνωρίσει αρκετές εκδόσεις και μεταφράσεις στο Εξωτερικό¹⁰, οι ξένοι τον πρόσεξαν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον¹¹. Η στάση των Φαναριωτών ήταν ήπια και συγκαταβατική ως προς τη γλώσσα του, ειδικά του Ιάκ. Ρίζου Νερουλού¹², λόγω ίσως του πατριωτικού του χαρακτήρα. Ο Αλ. Σούτσος τον «μέμφεται» για τη γλώσσα του με το γνωστό *Ο Κάλβος και ο Σολωμός, ωδοποιοί μεγάλοι / κ' οι δύο παρημέλησαν της γλώσσης μας τα κάλλη. Ιδέαι όμως πλούσιαι, φτωχά ενδεδυμένοι, / δεν είναι δι' αιώνιον ζωήν προορισμένοι*¹³.

Ο 19^{ος} αι. «θαύμασε, μ' όλη τη λογισμένη του, και πολέμησε, μ' όλη τη σχολαστικότητά του, τον Ύμνο. Σωστές περιπέτειες!»¹⁴, γράφει ο Γ. Βαλέτας και συμπληρώνει ότι πολλοί λόγιοι ποιητές έγραφαν και υπέβαλαν δικούς τους, για να αντικαταστήσουν «τον άτεχνο και χυδαίο του Σολωμού...»¹⁵. Από τα (άγνωστα) άρθρα των αθηναϊκών εφημερίδων που παρουσιάζουμε παρακάτω φαίνεται ότι στην ποιητική παραγωγή του Αλεξ. Κατακουζηνού¹⁶ περιέχεται «Εθνικός Ύμνος», σε αρχαϊζουσα γλώσσα, στιχουργήμενος με βάση τη μουσική του εθνικού, που σημαίνει ότι οι γλωσσαμύνητορες βρίσκουν θαυμάσια τη μουσική του και στα «χνάρια» της επινοούν τους προτεινόμενους δικούς τους στίχους:

κριτική στη νεότερη Ελλάδα, Βιβλιοθήκη Γενικής Παιδείας, 13, Αθήνα 1981, 27.

⁶ Βλ. περισσότερα στο «Ο Διονύσιος Σολωμός και η νεοελληνική κριτική», *Κερκυραϊκά Χρονικά* 23 (1980), μη' - ξθ'.

⁷ Κ. Παλαμάς, «Προλεγόμενα», στο Δ. Σολωμού Άπαντα τα Ευρισκόμενα. Εν Αθήναις, τύποις Π. Δ. Σακελλαρίου. Βιβλιοθήκη Μαρασλή, 1901, σελ. μζ'.

⁸ Βλ. ενδεικτικά στο Γ. Βελουδής, *Ο Σολωμός των Ελλήνων. Εθνική ποίηση και ιδεολογία: μια πολιτική ανάγνωση*, Πατάσας, Αθήνα 2004.

⁹ Γ. Βαλέτας, «Εθνικού Ύμνου ζηλωτές και αντίζηλοι», *Νέα Εστία*, τ. 19, τχ. 226 (15.5.1936), 726.

¹⁰ Κ. Παπανικολάου, *Διονύσιος Σολωμού Άπαντα...*, ό.π., 289 - 291 και 291 - 293.

¹¹ Κ. Παλαμάς, «Προλεγόμενα», ό.π., μη'.

¹² Βλ. π.χ. *Ιστορία των γραμμάτων παρά τοις νεωτέροις Ελλήσι, συνταχθείσα υπό Ιακώβου Ρίζου Νερουλού κατά το 1826...* Αθήναι 1870, 163.

¹³ Αλ. Σούτσος, «Επιστολή», *Πανόραμα της Ελλάδος*. Ναύπλιον 1833, 89.

¹⁴ Γ. Βαλέτας, «Εθνικού Ύμνου ζηλωτές και αντίζηλοι», ό.π., 725.

¹⁵ Γ. Βαλέτας, ό.π., 726.

¹⁶ Βλ. ενδεικτικά *Παίγνια ποιητικά. Μέρος πρώτον*. Εν Βιέννι της Αυστρίας, 1843. *Μέρος δεύτερον*, εν Αθήναι 1846. *Μέρος τρίτον*, εν Βιέννι της Αυστρίας 1851. - *Μύθοι*. Αθήνησι, 1869. - *Ο πατριάρχης Γρηγόριος*. Αθήναι 1871. - *Ερωτικών χαρτοφυλάκιον*. Εν Αθήναις 1877. - *Λυρικά*. Εν Αθήναις 1879. - *Η θυγάτηρ του Τειρεσίου*. Ο υιός του δημίον. Αθήνησι 1879. - *Ελεγεία*. Εν Αθήναις 1884. - *Το Σούλι*. Εν Αθήναις 1885. - *Ο πλούσιος και ο πτωχός*. *Μύθοι*. *Λυρικά*. Αθήναι 1886. - *Η μούσα των παιδών*, Α' και Β' (1884 και 1887 αντιστοίχως). - *Ο Ιππότης Ιωάννης*. Εν Αθήναις 1889.

Προς την πόλιν της Παλλάδος,
 βλέμμα στρέφ' ἐξ ουρανῶν.
 Πλάστα, σκέπε της Ελλάδος
 βασιλέα γαλήνῳ.
 Ευκλεῶς ἐν σοι ἀρχέτω
 διαλάμπων ὡς ἀστήρ,
 καὶ το κράτος εὐθύνετω
 νομοφύλαξ καὶ πατήρ.

Το ζήτημα του γλωσσικού ύφους και της στιχουργικής του Υμνου επανήλθε στην επικαιρότητα το 1891, με «δράστη» τον Αλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβή (1809 - 1892), ένα έτος πριν από το θάνατό του, κίνηση η οποία αποτελεί –κατά τον Γ. Βαλέτα– «το τελευταίο αντισολωμικό φαινέρωμα του φαναριωτισμού»¹⁷. Ποιητής, διηγηματογράφος, μυθιστοριογράφος, συγγραφέας θεατρικών έργων, κριτικών, γραμματολογίων, αρχαιολογικών πραγματειών, απομνημονευμάτων, μεταφραστής, καθηγητής Αρχαιολογίας, εκδότης της *Ευνομίας* (1862), συνεκδότης των περιοδικών *Εντέρπη*, *Πανδώρα*, *Spectateur de l' Orient*, Υπουργός των Εξωτερικών (1856-59), πρεσβευτής (1867-87) ο Αλέξανδρος Ρ. Ραγκαβής (εφεξής Α. Ρ. Ρ.) δικαίως έχει χαρακτηριστεί ως μια από τις εξέχουσες προσωπικότητες του «ρομαντικού» και «πολύτροπου» ελληνικού 19^{ου} αιώνα¹⁸.

Ο Α. Ρ. Ρ. γνώρισε νωρίς τη δημοτική ποίηση, διέκρινε σ' αυτήν τη συνέχεια του Έθνους και υπέστη την επίδρασή της, όπως φαίνεται στο έργο του *Histoire Littéraire de la Grèce moderne* (1877). Η επίδραση αυτή εντοπίζεται στη χρήση του 15σύλλαβου, στη μίμηση της δημόδους τεχνικής και στο περιεχόμενο των έργων του. «Ο κλέφτης», το διηγηματικό «Δήμος και Ελένη», η ωδή στον Χριστόπουλο, η πρώτη γραφή της «Φροσύνης»¹⁹, η «Ταξιδεύτρα» αποτελούν ενδεικτικά παραδείγματα, ενισχυτικά των θέσεών μας. Όμως πολύ νωρίς «εξέφυγεν από τον μόνον δρόμον, ο οποίος θα ήδύνατο να τον οδηγήσει εις την πραγματικήν ελληνικήν ποίησιν...»²⁰, υπό την επίδραση του ευρωπαϊκού ρομαντισμού και της (γενικευμένης τότε) στρο-

¹⁷ Γ. Βαλέτας, *Ο Σολωμός και οι Φαναριώτες, 1825 - 1891. Μελέτη*. Μυτιλήνη, Τυπογραφείο Προϊνής, 1936, 34.

¹⁸ Περισσότερα γραμματολογικά στοιχεία για τον Αλ. Ραγκαβή βλ. ενδεικτικά Απ. Σαχίνης (επιμ.), *Αλέξανδρου Ρίζου - Ραγκαβή, Ο αυθέντης του Μορέως*. Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1989, 7 - 26. - Δ. Τσιώβας (φιολ. επιμ.), *Αλέξανδρου Ρίζου - Ραγκαβή, Διηγήματα*, τ. Β', Νεοελληνική Βιβλιοθήκη, Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 1999, 9 κ.ε. - Ευθ. Σουλογιάννης, *Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής (1809-1892). Η ζωή και το έργο του*, Αρσενίδης, Αθήνα 1995. - Τ. Καγιαλής, «Πατριδογνωσία, ξενιτοποσία και ιστορία. Καλλιγιάς και Ραγκαβής», στον τόμο Ν. Βαγενάς (επιμ.), *Από τον Λεάνδρου στον Λουκή Λάρα. Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, 135 κ.ε. (ολόκληρη η εργασία του στις σσ. 119-148) - Βάλτερ Πούχνερ, «Μία σημαντική πηγή της θεατρικής ιστορίας του 19^{ου} αιώνα. Τα "Απομνημονεύματα" του Αλεξάνδρου Ρίζου Ραγκαβή (1894/5, 1930)», *Καταπακτή και υποβολείο*, Αθήνα 2002, 81-151. Επικρίσεις για την «ιδιότητα» του ως «παικτογράφου» βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*. Ίκαρος, Αθήνα 1985, 275, και στα Άπαντα του Παλαμά, τ. 2 (1962), 404 - 412.

¹⁹ Βλ. Βάλτερ Πούχνερ, «Ο ομιλούμενος σκηνικός λόγος στην ελληνική δραματουργία, 1810-1840», *Λεξικογραφικών Δελτίων της Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 24 (2003), 337-338. Την είχε πρωτογράψει στο Μόναχο (1825-28) στη δημοτική, τη δημοσίευσε το 1837 σε λογιότερη εκδοχή και την επεξεργάστηκε «επί το λογιότερον» το 1870.

²⁰ Μ. Πάσση - Βενετσάνου, «Ο Αλέξανδρος Ραγκαβής και η δημοτική μας ποίηση», *Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας*, 24, Αθήνα 1965, 6. Πρβλ. Ηλ. Αναγνωστάκης - Αθηνά Γεωργαντά, «Τα "δημοτικά" ποιήματα του Αλ. Ρ. Ραγκαβή, Α'». «Η ταξιδεύτρια» και η γενεαλογία της», *Μολυβδοκοντυλοπελεκητής*, τχ. 1 (1989), 56 - 73. - Αθηνά Γεωργαντά, «Ο Κλέφτης» του Α. Ρ. Ραγκαβή. Ένας επαναστάτης ήρωας και ένα πολεμικό εμβατήριον», *Μνήμων*, τχ.

φής προς την αρχαιολατρία. Αξίζει να τονισθεί ότι στο ξεκίνημα της πνευματικής του ενασχόλησης θεωρούσε τα κλέφτικα τραγούδια άξια λόγου μόνον εξ αιτίας του περιεχομένου τους και όχι για την αισθητική τους, αφού είναι «άτεχνα ... την γλώσσαν και την διασκευήν»²¹. Η γλώσσα τους ειδικά, που μας ενδιαφέρει εδώ αμέσως, είναι φτωχή, ανάμεικτη με διαλεκτικά στοιχεία, ξενισμούς και τουρκικές λέξεις. Ο Ερωτόκριτος και η Ερωφίλη είναι τα κυριότερα της κρητικής παραγωγής, σ' αυτήν βλέπει «ποιητικά προΐοντα σπουδαιότερων έργων αξίωσιν έχοντα», όμως είναι γραμμένα «εις διάλεκτον εγχώριον παρημελημένην, ατελή και εν πολλοίς διεφθαρμένην υπό την ξένην επιροήν»²². Τα θούρια του Ρήγα είναι γραμμένα «ει την γλώσσαν του όχλου», η γλώσσα του Βηλαρά είναι «χυδαία και τοπική»²³, ο Όρκος του Μαρκορά είναι έπος «...και πλην της γλωσσικής, υπό πάσαν άλλην έποψιν άξιον την πρώτην θέσιν να καταλάβη εις την Νεοελληνικήν φιλολογίαν»²⁴.

Τις ίδιες περί γλώσσας απόψεις εκφράζει και το 1891, με στόχο του αυτήν τη φορά τον καθιερωθέντι προ 25ετίας περίπου Εθνικό Ύμνο. Αποστέλλει επιστολή στον Δαμβέργην, διευθυντή του περιοδικού Εβδομάς, με τα στοιχεία Π-Σ., στην οποία δηλώνει συμπερασματικά πως ο Ύμνος, προπάντων για τη γλωσσική του μορφή, είναι «εντελώς ακατάλληλος» και ανάξιος για τον επίθετο τίτλο του, άρα πρέπει να αντικατασταθεί με άλλον²⁵.

Ας υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό ότι πολλά από τα εναντίον του Ποιητή και του Ύμνου καταμαρτυρούμενα από τον Α.Ρ.Ρ. αποτελούν παλαιότερες «έμμονες ιδέες» του, τα έχει παρουσιάσει στην Περίληψιν ιστορίας της νεοελληνικής Φιλολογίας του. Εκεί χαρακτηρίζει τον μεν Σολωμό ως έναν «των μεγάλων φνεστέρων ποιητών της νέας Ελλάδος», τη γλώσσα του «μειζοίταλίζουσα», τον Εθνικό Ύμνο «θαυμάσιον δια το ύψος των αντιλήψεων και το ισχυρώς εικονικόν», τη δε στιχουργία του ατελή²⁶. Τώρα, το 1891, «παλιμπαιδίζων» (ο χαρακτηρισμός του Μιχαήλ Μητσάκη, βλ. παρακάτω) προτείνει ευθέως να αντικατασταθεί ο υπάρχων Ύμνος. Να η επιστολή του:

Κύριε Διευθυντά,

Με συγχωρείτε αν ανωνύμως σας απευθύνω τας λέξεις ταύτας. Δεν αποκρύπτω ότι τούτο πράττω εις δειλίας. Προβλέπω ότι ουκ ολίγοι θα ευρεθώσι να τας λιθοβολήσουν, και προτιμώ να εκθέσω αντάς μάλλον ή εμαντόν εις τους λίθους των. Υμέις δ' όπως δήποτε έστε ασφαλείς, διότι η δημοσίευσίς των ουδεμίαν έχει αξίωσιν ότι σημαίνει και επιδοκιμασίαν.

Τας δειλάς μου δε ταύτας επιφυλάξεις θέλετε εννοήσει άμα ιδών ότι δια των επομένων ουδέν ήττον ιάπτομαι του περιφρήμον εθνικού ύμνου του Σολωμού, και τολμώ ως και στιχάρια τινά να σας πέμψω, την αξίωσιν έχοντα, αν όχι αυτά να τον αντικαταστήσωσι, τουλάχιστον να υποδείξωσι ότι πρέπει ν' αντικατασταθή

Ότι ο Σολωμός ήτο υπέρ τινά ποτέ άλλον μουσόπνευστος, και αν αλλαχού ή άλλοτε έζη, ώστε της Ελ

13 (1991), 25 - 47. - C. Güthenke, «The price of solitude. The ambivalence of nature in the early poetry of A. R. Rangavis» *Journal of Modern Greek Studies*, τχ. 21: 2 (October 2003), 183 - 206.

²¹ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Περίληψις ιστορίας της νεοελληνικής φιλολογίας*. Εν Αθήναις, εκδότης Γουλιέλμος Μπαρτ, χ.χ. 10 - 11.

²² Αλ. Ρ. Ραγκαβής, *Περίληψις...*, ό.π., 11.

²³ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, ό.π., 27.

²⁴ Αλ. Ρ. Ραγκαβής, ό.π., 90.

²⁵ Την ενέργειά του αυτή αποσιωπά στα *Απομνημονεύματα* του. Βλ. Αλ. Ραγκαβή, *Απομνημονεύματα*, τ. 4. Εν Αθήναις, τύποις Πυρσού, 1930.

²⁶ Στις σελίδες 88 - 89.

ληνικής γλώσσας να καθίσταται εντριβής, θα υπερείχε πάντων των Ελλήνων ποιητών, ή αν Ιταλιστί έγγραφεν, ως ο Φόσκολος, θα ήν τον Ιταλικού Παρνασσού το εγκαύχημα, περί τούτου ουδείς δύναται ν' αμφιβάλλη, ουδέ κατ' ελάχιστον προτίθεμαι τούτο ν' αμφισβητήσω, αλλά μόνον να διίσχυρισθώ ότι, κατ' εμπήν κρίσιν, η εκλογή του γνωστού ποιήματος αυτού δι' εθνικόν ύμνον, γενομένη υπό του κ. Δ. Βουδούρη, επί βραχύ διατελέσαντος υπουργού κατά την αναρχίαν της μετά την απέλασιν του Όθωνος, ήν εντελώς ακατάλληλος δια τους επομένους λόγους.

α') Εθνικός πανηγυρικός ύμνος, συγκείμενος εξ 80 και περισσοτέρων στροφών ουδέποτε ηκούσθη και ουδαμού. Τέσσαρες ή πέντε στροφαί εισί των τοιούτων ποιήσεων τα λογικά όρια δι' ο και παρ' ήμίν σχεδόν ποτέ πλείονες των 3 στροφών αυτού τούτου του ποιήματος δεν ψάλλονται. Οι ύμνοι ούτοι εισί ευχή των ιστορικών ή πολιτικών περιπετειών του έθνους, αφήγησις έμμετρος, αλλ' ουχί πάνδημος υπέρ του έθνους και των προΐσταμένων της τύχης αυτού (God save the king – Heil unserm Konig, heil).

β') Το προκείμενον ποίημα περιλαμβάνει και στροφάς τινας προσβλητικές ξένων δυνάμεων, ίσως μεν διακαίας καθ' ον χρόνον εγράφοντο, και ελεγχούσας αγανάκτησιν πατριωτικήν του ιδιώτου ποιητού αυτών, σήμερον όμως όλως ακαίρους, και μη πρεπούσας εις επίσημον ύμνον και πανηγυρικόν.

γ') Υμνος εκφράζων τα ύψιστα αισθήματα και τας ενθερμότερας του έθνους ευχάς πρέπει και γλώσσης της ευγενεστέρας να ποιήται χρήσιν. Ο Σολωμός, ποιητής το πνεύμα και την καρδίαν, ήν δυστυχώς, ένεκα των τότε περιπετειών της πατρίδος του, της Ελληνικής γλώσσας άπειρος, και ουδέ καν τοπικής διαλέκτου αυτής ήδύνατο άπταιστον να ποιήσεται χρήσιν. Αμέσως αν λάβωμεν τας δύο πρώτας στροφάς του, κόψις σημαίνει εις την Ελληνικήν (δεν λέγομεν την παλαιάν, αλλά την κοινήν, την καθομιλουμένην) το κόψιμον, το σχήμα καθ' ο εστί τι, κεκομμένον (η κόψις ή το κόψιμον του ενδύματος) ουχί δε την κοπίδα. – Όψις εις την καθ' ημάς γλώσσαν δηλοί το χρώμα του προσώπου (χλωμός την όψιν), ουδόλως δε το βλέμμα. – Βιά (όπερ και ημείς, και πάντες οι μη χυδαίοι παρ' ήμίν λέγουσι βίαν), εκφράζει ουχί την ταχύτητα, ως απαιτεί του στίχου η έννοια, αλλά την έξωθεν επιβαλλομένην τοιαύτην. – Βγαλμένη, (το παθητικόν) δεν έχει την σημασίαν του μέσου, εξελθούσα, ως η έννοια απαιτεί. – Ελευθερία ουδείς ποτέ λέγει και όλως χυδαίος, αλλά πάντες λέγουσιν ελευθερία.

Και εις πάσας σχεδόν τας επομένας στροφάς δύναται να καταδειχθώσιν ανάλογοι γλωσσικάι ελλείψεις και σπουδαιότεραι.

δ') Αι ομοιοκαταληξίαι των εις την λήγουσαν τονιζομένων λέξεων εισί πάσαι εσφαλμένοι, κατά την ιταλικήν, ουχί κατά την Ελληνικήν στιχουργίαν, ης πάμπολλα και αξιόλογα έργα (Χριστοπούλου, Παράσχου, Ζαλοκώστα, Τανταλίδου, κτλ. κτλ.) καθιέρωσαν την εντελή ταυτοφωνίαν, ουχί την από μόνου του φωνήεντός, της τελευταίας συλλαβής (τρομερή ομ. καιροί, ουχί γη. – Ιερά, ομ. χαρά, ουχί λευθεριά).

ε') Αι χασμωδία και αι συνιζήρεις των φωνηέντων (γνωρίζΩ Από. – μετράΕΙ. – τΑ Ιερά. – Χαίρε Ω) εισίν επίσης Ιταλισμός, ενάντιος εις το πνεύμα της καθαράς Ελληνικής γλώσσας, και η αρχαία ποιήσις γνωστόν ότι απέφευγε τας κακοφωνίας ταύτας μετά πάσης επιμελείας.

Επί των διαφόρων τούτων λόγων στηριζόμενος είχαν ελπίσει απ' αυτών των χρόνων του κ. Βουδούρη, ότι εν ομαλωτέροις καιροίς θ' ανεκαλείτο η ουχί λίαν περισκευμένη εκείνου διάταξις. Βλέπων όμως ματαιουμένην ταύτην την προσδοκίαν μου, μετά μακρούς δισταγμούς συνέταξα ας πέμπω πέντε στροφάς, ουχί επί τη αξιώσει αυταί να καθιερωθώσιν, αλλ' επί τη ελπίδι άλλους να προκαλέσωσιν εις σύνταξιν καλητέρων.

Εγραφα δε ταύτας επ' αυτή τη ήδη καθιερωθείση αξιολόγω μουσική του Μανζάρου, αφ' ης ουδείς υπάρχει λόγος ίνα αποστή ο εθνικός ύμνος, οίος δήποτε και αν υποτεθή.

ΥΜΝΟΣ ΕΘΝΙΚΟΣ

Εἰς ἀκτὰς, κοιλάδας, ὄρη,
πνεῦμα φέρεται ζωῆς,
καὶ ἀστράπτει πάλαι δόρυ
ἡ ἀρχαία ἡρώϊς.

Φέρει θώρακα καὶ κράνος,
τῆς Προμάχου τὴν στολὴν,
καὶ νηοὶ ὑπερηφάνως
ἐλευθέραν κεφαλὴν.

Μετά δουλικὰς βασάνους,
μετὰ συμφορὰς πολλὰς,

νίκης ἐδρεψας στεφάνους,
χαίρε, χαίρε, ὦ Ἑλλάς!

Τῶν Ἑλλήνων, Ἀναξ, χαίρει!
στέμμα ἔχων παμφαῆς,
εἰς εὐδαίμον μέλλον φέρε
τὸν λαόν σου κ' εὐκλεές.

Εἰς τὸν θρόνον, ὦ σωτήρα
ἰδρυσεν πιστὸς λαός,
πάντοτ' εὐλογούσαν χεῖρα
αὖς ἐκτείνει ὁ Θεός.

Π-Σ.²⁷

Ο Α. Ρ. Ρ. εξακολουθεῖ νὰ ταυτίζει ἀπόλυτα τὴν ἐθνικὴ με τὴν γλωσσικὴ ἰδιαιτερότητα, ταυτίζει καὶ ἐξαρτᾷ τὴν εκπλήρωση τῶν μεγάλων ἐθνικῶν οραμάτων, ἀρα τὴν ἰδίαν τὴν ἐθνικὴ ολοκλήρωση, ἀπὸ τὴν κατάρτιση τῆς ἀρχαΐζουσας. Ἐπαναλαμβάνει ὅσα περὶ γλώσσας εἶχε υποστηρίξει στὸ Ράλλειο διαγωνισμό τοῦ 1853²⁸. Τότε τὸ ὄραμα τῆς Μ. Ἰδέας ἀρχίζει νὰ ἐπενδύεται ἀπὸ τοὺς λογίους με τὸ συγκεκριμένο γλωσσικὸ ὕφος τῆς ἀρχαΐζουσας καθαρεύουσας, ἦταν ὁμόλογο με τὰ ἐθνικὰ αἰτήματα ποὺ ἔπρεπε νὰ ἐκφραστούν. Ἡ καθαρεύουσα ἔπρεπε νὰ ἀποδείξει τὸ ἱστορικὸ βάθος τοῦ λαοῦ, τὴν ἐλληνικότητά του, τὸν θαυμασμό στὴν Ἑυρώπῃ πολιτισμό του, τὴν ἐνότητά του, ὁ ἀρχαϊσμός θα τοῦ προσέδιδε ἓνα «ἀδιάψευστο» πιστοποιητικὸ ἐλληνικῆς ἰθαγένειας», «ἀντίπαλον δέος» στὸν Φαλμεράγερ καὶ στὴ θεωρία του. Ἡ ἐθνικὴ ἐπιταγή νὰ δηλωθεῖ ἡ ἐθνικὴ ταυτότητα ἐπέβαλε τὴν ἐκ τῶν υστέρων εἰσαγωγὴ τῆς γλωσσικῆς ορίζουσας στὸν ἐθνικὸ λόγο, ἀπὸ τὸ 1830 κ.ε., με τὴν ἐπιβολὴ τῆς ἀρχαΐζουσας καθαρεύουσας. Ἡ τελευταία, ἡ «συνεκτικὴ» δηλαδὴ ἐθνικὴ γλώσσα, ἐπίσημη, ἐνιαία, τυποποιημένη, ἀναβαφτίστηκε ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ ἐθνισμὸ σὲ πρῶτον ἐθνικὸ στοιχεῖο.

Ὅμως τὰ γλωσσικὰ πράγματα τὸ 1891 εἶναι διαφορετικὰ, ὅπως καὶ τὸ ἱστορικὸ - ἰδεολογικὸ πλαίσιο ἐντὸς τῶν ὁποίων προσγράφεται ἡ ἐνέργεια τοῦ Ραγκαβῆ. Οἱ ἐξειλίξεις περὶ τὸ γλωσσικὸ στὶς ἀρχὲς τῆς τελευταίας δεκαετίας τοῦ 19^{ου} αἰ. δὲν εἶναι τόσο ἀναγνωρίσιμες, ἴσως γι' αὐτὸ καὶ δὲν χωροῦν ἀκραίες ἀναλύσεις καὶ ἀφορισμοί. Θεωροῦμε πῶς ἡ «συμβίωση» τῆς ἀπλοποιημένης καθαρεύουσας με τὴ δημοτικὴ εἶναι γεγονός ἀυτὴν τὴν περίοδο, μπορούμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ μιὰ νέα «κοινὴ», γιὰ «ἀπλοποιημένη καθαρεύουσα», «καθομιλουμένη τῆς ἀστικῆς τάξεως», ποὺ δὲν περιορίζεται πλέον σὲ λογίους, δασκάλους, δημοσιογράφους, ποιητὲς τῆς Παλαιᾶς ἢ Νέας Ἀθηναϊκῆς Σχολῆς, γραφειοκράτες τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἢ στὶς «ψευτογαλλοτραφεῖς» δεσποινίδες τῶν προηγούμενων δεκαετιῶν τοῦ αἰῶνα²⁹. Ἐχει ἐπεκταθεῖ σὲ ευρύτερα στρώματα, σ' αὐτὰ τῆς φαινομενικῆς κοινωνικῆς ἀνόδου, οδεύει πρὸς μιὰ «ἀπλή

²⁷ Ἐβδομάς, ἔτος Η', ἀριθμ. 31 (3 Αὐγούστου 1891), 1.

²⁸ Πανδώρα, τχ. 4 (1853 - 54), 22 («Ὁ ποιητικὸς διαγωνισμός τοῦ 1853»). Πρβλ. τὶς «ἐνισχυτικὲς» ἀπόψεις τοῦ Σούτσου, στὸ Π. Σούτσος, Νέα Σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου (...). Ἐν Ἀθήναις 1853, 5.

²⁹ Πρβλ. Β. Πούχνερ, Ἡ γλωσσικὴ σάτιρα στὴν ἐλληνικὴ κωμωδία τοῦ 19^{ου} αἰῶνα. Γλωσσοκεντρικὲς στρατηγικὲς τοῦ γέλιου ἀπὸ τὰ «Κορακίστικα» ὡς τὸν Καραγκιόζη, Πατάκης, Ἀθήνα 2001, 128.

ομιλούμενη των εγγράμματων αστών ή αλλιώς ακόμη και προς μια λογιότερη έκφραση της δημοτικής³⁰. Οι αρχαίοι περιορίζονται σε φόρμουλες, έχουν λάβει χρηστικό χαρακτήρα, είναι «συνθήματα αναγνώρισης» που χρησιμοποιούνται ως (αφελή) πειστήρια της (δήθεν) «κοινωνικής αναπροσαρμογής» του χρήστη τους, δεν έχουν ουσιαστικό περιεχόμενο. Ο παλαιός λογιотаκισμός έχει αποκτήσει διαφορετική κοινωνική λειτουργικότητα, γιατί κυρίως έχει αποκτήσει πιο απλοποιημένη μορφή. Δεν βρισκόμαστε όμως, αυτό έχει σημασία, στο 1853. Τότε, όντως, ο γλωσσικός αγώνας διεξάγεται όχι μεταξύ δημοτικής και καθαρεύουσας, αλλά μεταξύ καθαρεύουσας και αρχαϊζουσας, και η προσπάθεια ορισμένων να γράφουν ή να μιλούν στη δημοτική δεν φαινόταν «λιγότερο τεχνητή από την προσπάθεια εκείνων που επεδίωκαν να επαναφέρουν στη ζωή την αρχαία»³¹. Η απήχηση της δημοτικής πληθυσμιακά και κοινωνικά ήταν περιορισμένη. Ο απλός λαός –αξιοπρόσητο– προθυμοποιείται από τα πρώτα χρόνια του ελεύθερου κράτους να μάθει τη γλώσσα των λογίων και της Εξουσίας, έστω λίγες εκφράσεις ή λέξεις της, με κωμικά συνήθως αποτελέσματα: οι στόχοι του πολλοί, ένας ο κύριος: την εισδοχή του στη νέα πνευματική ελίτ και στον κρατικό μηχανισμό. Η καθαρεύουσα έχει την ίδια λειτουργικότητα με τη γαλλική γλώσσα ή την φραγκοφερμένη ευρωπαϊκή αστική ενδυμασία, αντανακλάται σ' αυτήν η «νεοαστική» καλλιέργεια. Με την πάροδο των δεκαετιών όμως, παρά τη ρευστότητά της (ως γλώσσα «ακαταστάλαχτη γραφομένη»³² που δεν διδάχτηκε), με τις απλοποιήσεις της, απέκτησε τελικά συμπεριφορά «ζώσης γλώσσας». Ο Παλαμάς, τη δεκαετία του 1920, απαλλαγμένος πλέον από το κλίμα των τελευταίων ετών του 19^{ου} αι., μιλά για την αδιαλλαξία του Ψυχάρη, που προσέκρουε στη συνείδηση ακόμη και πολλών δημοτικιστών οπαδών του³³. Η άποψη λοιπόν ότι η καθαρεύουσα «δεν αποτελούσε για ευρείες κοινωνικές ομάδες, κυρίως των αστικών κέντρων, την ομιλούμενη, φαίνεται ανιστόρητη»³⁴.

Ο Μ. Βίττι έχει διατυπώσει την άποψη ότι ο Α. Ρ. Ρ. «έχει μια απολύτως αρνητική στάση απέναντι στο Σολωμό» και ότι είναι ο «αντιπρόσωπος της πολιτικής σκοπιμότητας και της επίσημης ιδεολογίας του κράτους». Ισχυρίζεται πως Α. Ρ. Ρ. θεωρεί τον Σολωμό και τους Επτανήσιους (για τη γλωσσική τους «ιδιομορφία») ξένους προς την ελληνική πραγματικότητα και την εικόνα της προς την Ευρώπη, η οποία επιτηρεί και εποπτεύει τα νεοελληνικά βήματα³⁵. Κάνει λόγο «για μίσος του Ραγκαβή προς τα Επτάνησα»³⁶, με δεδομένο ίσως ότι ο χώρος αυτός κατείχε –πριν από την εθνική αποκατάσταση– καθοδηγητικό ρόλο στα ζητήματα της ποίησης, ρόλο που θα οικειοποιηθεί και θα επεκτείνει αργότερα το «εθνικόν κέντρον» των Αθηνών σε κάθε τομέα. Στέκεται, δηλαδή, στην πολιτισμική διαφορά Αθηνών και Επτανήσου. Θα μπορούσε άραγε αυτή η (ακραία ίσως) σκέψη να ερμηνεύσει με άλλον τρόπο τα κίνητρα της πρότασης του

³⁰ Β. Πούχνερ, *Η γλωσσική σάτιρα...*, ό.π., 154 - 155.

³¹ Νάσος Βαγενάς, «Εισαγωγικά», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο*, τ. Γ', 1830 - 1880, Σοκόλης, Αθήνα 1996, 11.

³² Γρθλ. Έλλη Σκοπετέα, *Το "Πρότυπο Βασίλειο" και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830 - 1880)*, Πολύτυπο, Αθήνα 1988, 110. Μήπως τελικά ήταν αυτό το μεγάλο επιχείρημα των δημοτικιστών; Πώς θα πετύχει το Μεγάλο Όραμα και τα συμπαρομαρτούντα του (εθνικός προορισμός, αποστολή του Έθνους, εκπολιτισμός της Ανατολής) με αδιαμόρφωτο ακόμη γλωσσικό όργανο;

³³ Βλ. Κ. Παλαμά, *Άπαντα*, Μπίρης, τ. 10, σ. 10. Βλ. και Αλ. Αργυρίου, «Το άρθρο "Η ομολογία" του Παλαμά σημείο καμπής –υποκειμενικά και αντικειμενικά– του γλωσσικού», *Κ Περιοδικό Κριτικής Λογοτεχνίας και Τεχνών*, τχ. 3 (αφιέρωμα στον Κ. Παλαμά, Νοέμβριος 2003), 4 - 20.

³⁴ Νάσος Βαγενάς, *Η ειρωνική γλώσσα. Κριτικές μελέτες για τη νεοελληνική γραμματεία*, Στοιμή, Αθήνα 1994, 196-197.

³⁵ «Ο Διονύσιος Σολωμός και η νεοελληνική κριτική», ό.π., γγ' -νε'.

³⁶ Ό.π., νδ'.

γηραιού Φαναριώτη. Με όσα παραθέσαμε πιο πάνω φαίνεται πως ο Α. Ρ. Ρ. ήταν όντως ισχυρός φορέας της κυρίαρχης ιδεολογίας. Η απήχρηση που είχε στο Εξωτερικό ο Σολωμός, μετά το 1824, ήταν μεγάλη, συγκρίσει με τα ισχύοντα στον τότε ελλαδικό χώρο. Συνεπώς, η ευρεία δημοσιότητα του Υμνου «έφερν κάποια σύγχυση» στην «πραγματικότητα» που ήθελαν να προβάλουν προς τα έξω η αστική τάξη και Α.Ρ.Ρ., υπερίκοντες στην εθνική επιταγή για ομογενοποίηση, πραγμάτωση της Μεγάλης Ιδέας, του εθνικοπροορισμού, κ.λ.π. Η έκδοση στα γαλλικά της Ιστορίας του Α. Ρ. Ρ. το 1877 είναι η έμπρακτη προσπάθει του να ενισχύσει στην Ευρώπη την εκδοχή της δικής του ελληνικής πραγματικότητας, ο Αυθεντής του Μορέως είναι το λογοτεχνικό αντίστοιχο της Μ. Ιδέας, στην υπηρεσία της οποίας βρίσκεται και με την πολιτική του ιδιότητα ο Α. Ρ. Ρ.

Ο Βίττι δεν αποκλείει και προσωπικά κίνητρα στην «αντιπαράθεση» Σολωμού-Ραγκαβή «μικρές ζήλιες και άλλα αισθήματα όχι γενναία...»³⁷, άρα, επεκτείνουμε εμείς, αν έτσι έχουν τα πράγματα, ίσως Υμνος και η κατάκριση της γλωσσικής και στιχουργικής μορφής του να ήταν η αφορμή για την εκδήλωσή της. Κατά πάσα πιθανότητα όμως η αφετηρία της «αντιπαράθεσης» βρίσκεται στις γλωσσικές τους διαφορές (κατά πρώτο και κύριο λόγο), κατά δεύτερο στις αισθητικές και λιγότερο στις προσωπικές. Βεβαίως ο Α. Ρ. Ρ. στην πιο πάνω επιστολή του επαναβεβαιώνει την εκτίμησή του στον «μουσόπνευστον» Ποιητή εμμένει όμως στις αισθητικές και γλωσσικές του αντιλήψεις. Ο Παλαμάς κρίνει πως ο Α. Ρ. Ρ., εν συγκρίσει με τον ομοϊδεάτη του Αλ. Σούτσο, «είναι εντονότερος και 'ς τον έπαινο και 'ς τον ψόγο» του Σολωμού³⁸ αλλά και πάλι υποψιαζόμαστε ότι αναφέρεται σε θέματα αισθητικής.

Μια πολύ σύντομη ανάλυση των βασικών σημείων της επιστολής του Α. Ρ. Ρ. θα τόνιζε τα εξής περίπου: Πρώτο και πολύ σημαντικό: Η κριτική επανέρχεται επίμονα στο «γλωσσικό». Η γλώσσα της κριτικής εγκαταλείπει τον εαυτόν της και ταυτίζεται με την κριτική της γλώσσας, (β) η εκπεφρασμένη «δειλία» του Α. Ρ. Ρ. έχει σχέση με την ποιητική αυθεντία του Σολωμού, αλλά και την προϊούσα «ανάστασή» του στο ελληνικό λογοτεχνικό συνειδησιακό. Ο Σολωμός (και ο Κάλβος) ενσωματώνονται σταδιακά από το 1881 κ.ε. στη «νέα εθνική ιδεολογία». Η γλώσσα από το 1880 κ.ε. προσπαθεί να εναρμονιστεί με τα νέα κοινωνικοπολιτικά, αισθητικά, εθνικά, ιδεολογικά και επιστημονικά δεδομένα, η στροφή προς το «εδώ και τώρα», στο παρόν του Ελληνισμού (εν αντιθέσει προς το «αλλού - άλλοτε» των προηγούμενων δεκαετιών³⁹) χρειάζεται εξισορρόπηση της γλωσσικής έκφρασης με το αντικείμενό της, πρέπει να εναρμονιστεί με την κυρίαρχη λαϊκιστική βάση. Σέβεται, ότι είναι λαϊκό, τον Λαό - Μεγάλο Νομοθέτη, Μεγάλο Αντρωτή⁴⁰, (γ) κάποιες αιτιάσεις του για τον αριθμό των στροφών του Υμνου, τις χασμωδίες, τις συνιζήσεις και τις ομοιοκαταληξίες του, επειδή αναιρούνται πειστικότερα από τους επόμενους επιστολογράφους, δεν χρειάζονται τη δική μας αναίρεση, (δ) όσον αφορά -ειδικότερα- τους θεωρούμενους «προσβλητικούς των Μ. Δυνάμεων στίχους» του Υμνου διασαφηνίζουμε ότι ο Α. Ρ. Ρ. αναφέρεται στις στροφές 24 και 25 που σχετίζονται με την Αγγλία, ασχέτως αν δεν ανήκουν στους αδόμενους μέχρι σήμερα δύο πρώτους:

Ελαφιάσθη της Αγγλίας

³⁷ Ο. π., νδ'.

³⁸ Κ. Παλαμάς, «Προλεγόμενα», ό.π., ν'.

³⁹ Π. Μουλλάς, *Ρήξεις και συνέχειες. Μελέτες για τον 19^ο αιώνα*, Σοκόλης, Αθήνα 1993, 84.

⁴⁰ Για τους όρους βλ. περισσότερο στον Κ. Βεργόπουλο, *Κράτος και οικονομική πολιτική στον 19^ο αιώνα*, Εξάντας, Αθήνα 1978, 174 κ.ε.

το θηρίο, και σέρνει ευθύς
κατά τ' άκρα της Ρουσίας
τα μουνγγρίσματα τς οργής

Εις το κίνημά του δείχνει,
πως τα μέλη είν' δυνατά·
και στον Αιγαίου το κύμα ρίχνει
μια σπιθόβολη ματιά.

Υπενθυμίζουμε ότι στη θέση της στροφής 25 ήταν πρωτύτερα αυτή που διέσωσε ο Πολυλάς, όπως την άκουσε από τον ίδιο τον Ποιητή τις τελευταίες ημέρες της ζωής του («Ευτύχησα να θησαυρίσω εις τη μνήμη μου και το πολύτιμο τούτο τετράστιχο, ως επρωτοπλάσθην»⁴¹):

Και στο πέλαο μια ματιά
ρίχνει που σπιθοβολά
και τα νύχια τα μακρία
σφίγγει, απλώνει αρπαχτικά.

Το τετράστιχο άλλαξε κατόπιν παρακλήσεως του φίλου του Σολωμού λόρδου Guilford, επειδή όντως υπήρχε η πιθανότητα να θιγούν οι σύμμαχοι. Σε σημείωσή του στα *Αυτογράφα*, φοβούμενος ο Ποιητής μήπως παρεξηγηθεί, όπως κι έγινε, διευκρινίζει (α) ότι στις στροφές 24 και 25 παρουσιάζει την Αγγλία να τρομάζει από την ιδέα μήπως η ελληνική επανάσταση ήταν «ρωσικός δάκτυλος» και (β) ως εκ τούτου, ουδόλως μειώνει τη δύναμή της, αντιθέτως, την επαινεί, αφού την παρουσιάζει άγρυπνη «εις τα μεγάλα συμβεβηκά του κόσμου». Συμπληρώνει στη σελ. 14 των *Αυτογράφων* του ο Ποιητής: «... Η Μεγάλη Βρετανία αλαφιάζεται εκείνη τη στιγμή, μήπως τα κινήματά της επροέρχονταν από τη Ρουσία, και της λέει: "Θέλεις να πάρης εσύ τη στεριά, δύναμαι να πάρω κι εγώ στο πέλαγο κι ετοιμάζομαι" ...». Τότε, ο Σολωμός και ο Κάλβος χρησιμοποιούσαν την πένα τους ως όπλο του Αγώνα, ως μέσον πνευματικής καθοδήγησης, ο διαφωτιστικός οίστρος τους, το αντιτυραννικό πάθος τους (κατά των Τούρκων, αλλά και της «μοντέρνας τυραννίας» των Μ. Δυνάμεων) ήταν από τα κύρια διακριτικά στοιχεία της ρομαντικής τους ποίησης. Η ποιητική και κριτική μέριμνα του Σολωμού στράφηκαν σε τρία ζητήματα: τη γλώσσα, την έκφραση και την αισθητοποίηση της ιδέας, «προβλήματα» που κληροδότησε για βίωση και επεξεργασία στην εποχή του⁴². Ο Υμνος εις την *Ελευθερίαν*, ειδικότερα, ήταν η εκδήλωση του εθνικού, ηγετικού πνευματικού ρόλου που ανελάμβανε ο Σολωμός⁴³, εξέφρασε τη συνείδηση ενός λαού κατά τρόπο ανεξίτηλο και μοναδικό⁴⁴. Γι' αυτό εξάλλου «εθνικοποιήθηκε», για την προσφορά του «στη βαθύτερη κατανόηση των συλλογικών και εγγενών εθνικών προσδοκιών, και ταυτοχρόνως ως ένα είδος αναγνώρισης και αποδοχής του οράματος που είχε για την Ελλάδα ο ποιητής...»⁴⁵. Ο Παλαμάς επιβεβαιώνει ότι η ποίησή του «τριών με-

⁴¹ Στον Κ. Παπανικολάου, ό.π., 317.

⁴² Γιάννης Δάλλας, «Η ποιητική του Σολωμού και του Κάλβου...», ό.π., 16.

⁴³ Βλ. περισσότερα στο Σόνια Ιλίνσκαγια - Αλεξανδροπούλου, «Η ρομαντική ποίηση στην Ελλάδα: Μερικές προτάσεις για μια αναθεωρητική προσέγγιση», περιοδικό Κ (Μάρτιος 2004), 49-56.

⁴⁴ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Η νεοελληνική σύνθεση. Θέματα και κατευθύνσεις της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Νεφέλη, Αθήνα 1999, 63.

⁴⁵ Π. Δ. Μαστροδημήτρης, *Η νεοελληνική σύνθεση...*, ό.π., 63.

γάλων εθνοπλαστικών ιδεών λαμπρά ενσάρκωσις είναι (...): της ιδέας της πατρίδος, της ιδέας του Ωραιού, της ιδέας της γνώσης»⁴⁶, ο Σολωμός είναι «ο ποιητής των εθνικών παλμών»⁴⁷.

Η πρόταση του Α. Ρ. Ρ. –όπως προμάντευσε– προκάλεσε αντιδράσεις. Ο Δαμβέργης αναφέρει ότι «δεκάδες επιστολών εκομίσθησαν ημίν αι μεν υπερμαχούσαι αι δε κατηγορούσαι αυτής» (ο αριθμός τους, έστω και ασαφής, είναι σημαντικό στοιχείο, αν βεβαίως δεν αποτελεί επείσακτο, αυτοεπαινετικό στοιχείο του εκδότη). Η προσωπική του γνώμη, «καταδικαστική» των ιδεών του γέροντος Ραγκαβή, την οποία, όπως γράφει, επιφυλάσσεται να εκθέσει διεξοδικότερα στο μέλλον, διατυπώνεται στα εξής επιχειρήματα:

1ον) Διότι ο κυρίως εθνικός ημών ύμνος δεν είναι ολόκληρος ο Προς ελευθερίαν του Σολωμού, εν ω υπάρχουσι και αι κατά των ξένων δυνάμεων προσβλητικαί στροφαί, αλλά αποσπάσματα αυτού καθ' όλα κατάλληλα, όπως απόσπασμα της όλης μουσικής συνθέσεως του Μαντζάρου είνε και η στροφή εφ' ης είνε τονιόμενα.

2ον) Διότι εθνικός καθαρώς είνε, υμνών το έθνος ουχί δε την βασιλείαν, όπως οι εθνικοί ύμνοι άλλων εθνών, συνδεομένων προς τας βασιλείας των δι' αδιαρρήκτων ιστορικών αλύσεων δόξης και δοκιμασιών και

3ον) Διότι τόσα κακά καλώς κείμενα έχομεν να διορθώσωμεν ώστε, ας μείνη και εν καλόν κακώς κείμενον ... υπό γλωσσικήν έποψιν⁴⁸.

Στο ίδιο φύλλο παρουσιάζει τρεις ακόμη επιστολές, μία υπερμαχούσα των προτάσεων του Α. Ρ. Ρ. και δύο «καταδικαστικές» τους. Πρώτη παρατίθεται αυτή του Παναγιώτη Πανά, του Επτανήσιου λογοτέχνη, μεταφραστή, ριζοσπάστη ποιητή, εκδότη, με ποικίλη εθνική δράση και προσωπικού φίλου του πατέρα της Λαογραφίας Νικολάου Γ. Πολίτη⁴⁹. Ο ρομαντικός αυτός διανοούμενος, τακτικός συνεργάτης του περιοδικού *Εβδομάς*, θεωρήθηκε από αναγνώστη του ως ο συντάκτης του επίμαχου άρθρου. Στην απάντησή του ο Πανάς δηλώνει ότι αποτελεί προσβολή για τον ίδιο και το παρελθόν του να ταυτίζεται με τον προτείνοντα τη συγκεκριμένη αλλαγή. Ο Πανάς παραμένει μέχρι το τέλος του βίου του (πεθαίνει πέντε χρόνια αργότερα) αγωνιστής, υπερασπιστής της δημοτικής, αρνητής της επίσημης εκδοχής της Μ. Ιδέας, οξύς ελεγκτής των αθλοπλητών του κοινοβουλευτικού βίου, της συναλλαγής, ακόμα και αυτού του ίδιου του «ανεύθυνου» *Ηγεμόνα*. Το κείμενο που ακολουθεί θα μπορούσε να χαρακτηριστεί υπόδειγμα ειρωνικού ύφους. Και μόνον το επίθετο αποκρημάτικο που χρησιμοποιεί για το χαρακτηρισμό της Ελλάδος –σύμβολο του Α. Ρ. Ρ. είναι η πλήρης γελοιοποίηση της αρχαιολατρίας και της «αρρωστημένης» εκδοχής του Μεγαλοϊδεατισμού, τα επώδυνα αποτελέσματα του οποίου θα υποστεί ο Ελληνισμός έξι χρόνια αργότερα. Να η αξιόπρόσεκτη επιστολή του:

Φίλε κύριε Δαμβέργη,

Ελαβον προχθές επιστολήν, δι' ης ανώνυμός τις κύριος μοι συγχαίρει – αν μαντεύσητε, διατί, – δια το περί «Εθνικού Ύμνου» άρθρον, το οποίον ευηρεστήθη φαίνεται, αγνοώ και εγώ πού βασιζόμενος, ν' αποδώσω εις εμέ. Τον ευχαριστώ δια την καλήν περί εμού ιδέαν του, αλλά δεν δύναμαι να δεχθώ και τα συγχαρητήριά του.

⁴⁶ Άπαντα, τ. 2, 23. Βλ. ολόκληρο το κείμενο του με τίτλο «Ο Σολωμός και η εθνική αγωγή», σελ. 21-27.

⁴⁷ Άπαντα, τ. 8, 535 και 536.

⁴⁸ «Ο Εθνικός Ύμνος. Τα υπέρ και τα κατά. Επιστολαί προς την διεύθυνσιν», *Εβδομάς*, έτος Η', αριθμ. 32 (10 Αυγούστου 1891), 10.

⁴⁹ Ερασμία-Λουίζα Σταυροπούλου, Παναγιώτης Πανάς (1832-1896). Ένας ριζοσπάστης ρομαντικός, Επικαιρότητα, Αθήνα 1987, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. - Δ. Κατσαρής, «Η εξέχουσα παρουσία του Νικολάου Γ. Πολίτη κατά τη δεκαετία 1873-1883», *Λαογραφία* 39 (2003), 36-37.

Ο κ. Ανώνυμος δεν γνωρίζει, κατά τα φαινόμενα, ότι συνειθίζω να υποστηρίζω πάντοτε ενυπαγράφως, τας οίας δήποτε γνώμας μου. Άλλως τε, το άρθρον εκείνο περιέχει τόσας ανακρίβειας περί την εκτίμησιν της γλώσσης του Σολωμού, ώστε θαυμάζω πώς ευρέθη άνθρωπος ν' αποδώσῃ αὐτό εἰς Ἑπτανήσιον, - και ο προτεινόμενος προς αντικατάστασιν Ὑμνος, εἶνε τόσο ἀκατάλληλος, ὥστε, ἐγὼ τουλάχιστον, δὲν θὰ υπέπιπτον εἰς τὸ λάθος να προτείνω αὐτόν.

Δὲν ἀρνούμαι, ὅτι ὁ Ὑμνος τοῦ Σολωμοῦ εἶνε ὅλως ἀσύμφωνος πρὸς τὸν νῦν ἐθνικὸν ἡμῶν βίον, ὡς περιέχων ὑψηλὰς ἰδέας και γενναῖα αἰσθήματα, ἀτίνα εὐτυχῶς πρὸ πολλοῦ ἀπεμάθομεν, και ἀπὸ τῶν ὁποίων ἔχομεν καθήκον να προφυλάττωμεν, ὡς ἀπὸ ὀλεθρίας λύμης, τὴν Ἑλληνικὴν νεολαίαν, ἥτις ἔχει να εκπληρώσῃ ὑψηλοτέραν λίαν ἀποστολήν, τῆς ἐν τῷ Ὑμνῷ τοῦ Σολωμοῦ ὑποδεικνυμένης. Νῦν πρόκειται αὐτὴ εὐγενὲς στάδιον χειροκροτήσεως τῶν σαλτιμπάγκων και ἀλληλοσφαγῆς ἐν ταῖς ἐκλογαῖς τῶν δημάρχων, και πρὸς τοιαύτην μὲρφοσιν οἱ στίχοι τοῦ Σολωμοῦ εἶνε ἀκατάλληλοι.

Ἡ Ἑλληνικὴ νεολαία δὲν πρέπει να ἀδῇ τὸν στίχον: «χαίρε, ὦ! χαίρε ἐλευθερίά!», διότι ὁ στίχος οὗτος περιέχει δύο συνιζήσεις, ἀποτελοῦσας φοβερὰν κακοφωνίαν, και νόημα ἀντικείμενον πρὸς τὰς επικρατοῦσας συνετάς ἰδέας και τὰ ζωτικώτερα τῶν συμφερόντων. Εξύμνησις σήμερον τῆς ἐπαναστάσεως!... Ἀλλὰ τοῦτο δύναται να ἔχῃ ὀλέθρια ἀποτελέσματα... και διαταράξῃ τὰς πρὸς τὴν Τουρκίαν φιλικὰς ἡμῶν σχέσεις... Κάτω λοιπὸν ὁ «ὕμνος» τοῦ πολέμου!

Επεθύμουν ὅμως ὁ πρὸς ἀντικατάστασιν αὐτοῦ προτεινόμενος να εἶνε συμφωνότερος πρὸς τὰ πράγματα και να μὴ περιέχῃ τὰς τρεῖς πρώτας στροφάς. Πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν, ἀρκοῦσιν αἱ δύο τελευταῖαι· ἀν δὲ θεωρηθῇ ἀναγκαῖον να προστεθῶσι και ἄλλαι τινές, ἀς ἀναφέρωνται αὐταὶ - δια τὸ ἀσκανδάλιστον - εἰς τὴν ὑπὸ τὴν σκιάν τοῦ θρόνου επικρατοῦσαν ἐννομίαν και τοὺς ἐντυχεῖς και λαοσωτηρίους συνδυασμούς τῶν ἡμετέρων πρωθυπουργῶν.

Ἀς με συγχωρήσῃ ὁ κ. Π-Σ., ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς φέρουσα νῦν θῶρακα και κράνος Ἀθηνάς και πάλλουσα δόρν, οὐ μόνον εἶνε τερατώδης ἀναχρονισμός, ἀλλ' ἔχει και τι τὸ ἀποκρηάτικον.

Τούτου ἕνεκα, φρονῶ, ὅτι αἱ τρεῖς πρώται στροφαὶ τοῦ προτεινομένου νέου ὕμνου εἶνε ἀτυχεῖς, ὡς ἐπίσης ἀτυχὲς εἶνε και ἡ ἐτέρα γνώμη τοῦ κ. Π-Σ. περὶ ἐφαρμογῆς εἰς τὸν ὑπ' αὐτοῦ προτεινόμενον ὕμνον τῆς μουσικῆς τοῦ Μαντζάρου. Ἡ μουσικὴ αὕτη ἐγράφη δια τὸν «ὕμνον» τοῦ πολέμου και εἶνε ἀνάλογος πρὸς τὰ ἐν αὐτῷ νοήματα, ἐφαρμόζοντες δὲ αὐτὴν εἰς τὸν «ὕμνον» τοῦ κ. Π-Σ., θὰ ἐπράττομεν ὅτι οἱ ἐπὶ τῆς μουσικῆς τοῦ *In mia mano al fin tu sei* τῆς Νόρμας ἄδοντες τὸ γνωστὸν ἄσμα: Εἰς τὸ ρεῦμα τῆς ζωῆς μου.

Ταῦτα πιστεύω ἀρκετὰ, ὅπως πείσωσιν ἕκαστον ὅτι δὲν εἶμαι ἐγὼ ὁ γράψας τὸ περὶ «Ἐθνικοῦ Ὑμνου» ἀρθρον, και ὅτι ἀν πρόκειται ν' ἀντικατασταθῇ ὁ Ἐθνικὸς ὕμνος δια Βασιλικὸν ὕμνον, δὲν εἶμαι ἐγὼ ἐκεῖνος, ὅστις θὰ ἐπρότεινε τὴν τοιαύτην ἀντικατάστασιν.

Π. ΠΑΝΑΣ⁵⁰.

Ο Α. Ρ. Ρ. και ὁ συντάκτης τῆς δευτέρας φιλοξενουμένης στο ἴδιο φύλλο ἐπιστολῆς (βλ. παρακάτω) ἐκφέρουν τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ἡ ὑπόθεσις τοῦ Ὑμνου εἶναι ἀκατάλληλος να ὑπηρετήσῃ τὸ σκοπὸ τῆς καθιερώσεώς του, ἀφοῦ ὅλοι οἱ γνωστοὶ ὕμνοι ἐκφράζουν μιαν εὐχὴ ὑπὲρ τῶν ἐθνῶν και τῶν βασιλέων, κάτι πού δὲν κάνει - κατ' αὐτοὺς - ὁ σολωμικός. Εἰκφράζουν δηλαδὴ ἓνα βασικὸ ἰδεολόγημα τῆς εποχῆς: τὴ σύνδεσις τοῦ

⁵⁰ «Ὁ Ἐθνικὸς Ὑμνος. Τὰ ὑπὲρ και τὰ κατὰ. Ἐπιστολαὶ πρὸς τὴν διεύθυνσιν», Ἑβδομάς, ἔτος Η', ἀριθμ. 32 (10 Αυγούστου 1891), 10-11.

εθνικού οράματος με τη Βασιλεία, ή αλλιώς την τυφλή, μέχρι λατρείας, αφοσίωση στον Θρόνο⁵¹, και ειδικότερα στον τότε άνακτα Γεώργιο τον Α' (το εύστοχο «αυλικόν χλωροφόρμισμα των πολιτικών» και των λογίων, οι οποίοι στηρίζαν τον θεσμό, χωρίς ποτέ σχεδόν να αμφισβητήσουν το κύρος και την αναγκαιότητά του. Πρβλ. σ' αυτά τις θέσεις του Π. Πανά). Η Βασιλεία, ειδικά την περίοδο του μετριοπαθούς⁵² Γεωργίου Α', ήταν συνταυτισμένη με τη Μ. Ιδέα, αν και ο ίδιος ουδέποτε πίστεψε σ' αυτήν⁵³. Ως «ανεύθυνος άρχων» μπόρεσε να «φορτώσει» στους πολιτικούς όλες τις ευθύνες της εθνικής κακοδαιμονίας, να γίνει ο υπερασπιστής των λαϊκών δικαίων, ο επικριτής της πολιτικής πατρωνίας, ασχέτως αν θεωρείται ως ο κύριος δημιουργός της, με την απροκάλυπτη παρέμβασή του στην πολιτική ζωή και τη διαρκή συναλλαγή του με τις διοριζόμενες κατά καιρούς από τον ίδιο κυβερνήσεις⁵⁴, αφού διατηρούσε το δικαίωμα να τις διορίζει ή να τις παύει⁵⁵, ακόμη και την «αρχή της δεδηλωμένης» παρεβίασε επανειλημμένως⁵⁶. Να ένα μέρος από τη σχετική ανώνυμη επιστολή:

Κύριε Διευθυντά,

Ο περί «Εθνικού Ύμνου» εν τη Εβδομάδι της 3^{ης} Αυγούστου γράψας, ηθέλησε να μείνη άγνωστος. Τούτ' αυτό θέλω και εγώ, απευθύνων υμίν τας λέξεις ταύτας περί του αυτού αντικειμένου.

Προς τον ανώνυμον τούτον κύριον, τον Π.-Σ. υπογραφόμενον, συμφωνώ κατά πάντα, άλλως τε και ανέκαθεν τα αυτά διαλογιζόμενος.

Επαναλαμβάνων και εγώ όσα ορθώς παρατηρεί, λέγω μετ' αυτού ότι το ποίημα του Σολωμού, εκτός των γλωσσικών αμαρτημάτων, περιέχει υπόθεσιν τοιαύτην, ώστε είνε ακατάλληλον δι' εθνικόν ύμνον.

Οι εθνικοί ύμνοι είνε πάνδημος υπέρ του έθνους και των προϊσταμένων της τύχης αυτού ευχή, ως τούτο καλώς εκφράζουσιν οι εθνικοί ύμνοι Ρωσίας, Αγγλίας, Αυστρίας, Γερμανίας και ο επί Όθωνος ψαλλόμενος: «Τον βασιλέα μας». Μικράν εξαίρεσιν γινώσκω εγώ το «*Partant pour la Syrie*», όπερ εχρησίμευσεν ως εθνικός ύμνος εν Γαλλία επί Ναπολέοντος Γ'. Τούτο δ' εγένετο χάριν φιλοφροσύνης προς τον αυτοκράτορα, διότι το τε ποίημα και την μουσικήν συνέθεσεν η μήτηρ αυτού Ορτενσία.

Το εν τη διατριβή παρατεθειμένον ποίημα του κυρίου Π.-Σ. είνε αξιόλογον, επιτραπήτω δε μοι μόνον μία παρατήρησις, ότι δηλαδή η μουσική απαιτεί αι στροφάι να είνε οκτάστιχοι και ουχί τετράστιχοι. Εάν αι δύο

⁵¹ Βλ. ενδεικτικά δύο μελετημένα παραδείγματα, με τη βοήθεια του τοπικού Τύπου: Μ. Γ. Σέρτης, «Σκηνές από την καθημερινότητα και την κοινωνική ιστορία της Νάξου κατά τον 20ό αιώνα. (I). Η επίσκεψη της Βασιλικής Οικογένειας στη Νάξο το 1904», *Ναξιακά*, τχ. 7/45 (Δεκέμβριος 2002 - Φεβρουάριος 2003), 10-28. - Ο ίδιος, «Αιγαίον της Σάμου: Πολιτική και ιδεολογική ταυτότητα. Διαδρομή μιας τριακονταετίας. (Λαογραφική μελέτη)», στον τόμο *Ο Τύπος στη Σάμο. Αναπαραστάσεις της τοπικής κοινωνίας, 19^{ος} - 20ός αιώνας. Πρακτικά Συνεδρίου. Σάμος 9 - 10 Νοεμβρίου 2001*. Εκδότης Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Νομού Σάμου, Αθήνα 2003, 111-137. Στα παραπάνω και στο Μ. Γ. Σέρτης, *Εφημερίδες και Λαογραφία. Η ταυτότητα μιας Ναξιακής εφημερίδας. Διαθλάσεις της Ιστορίας και της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αι. και των αρχών του 20ού*. Αθήνα 2000, 325-326, υποσημ. 2, ο ενδιαφερόμενος θα βρει συγκεντρωτική επί του θέματος βιβλιογραφία, και πάλι επιλεγμένη, με έμφαση στην μακρόχρονη βασιλεία του Γεωργίου Α'.

⁵² Γ. Βεντήρης, *Η Ελλάς του 1910-1920*, τ. Α', Ίκαρος, Αθήνα 1970, 142.

⁵³ Βλ. Σπ. Μαρκεζίνης, *Πολιτική ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Πάπυρος, Αθήνα 1966, τ. 4, 13.

⁵⁴ Π. Πιπινέλης, *Το Στέμμα εις το πλαίσιον των δημοκρατικών θεσμών*, Βιβλιοπωλείον Βασιλείου, Αθήναι 1960, 57.

⁵⁵ Βλ. ενδεικτικά Ν. Αλιβιζάτος, *Εισαγωγή στην ελληνική συνταγματική ιστορία*, Σάκκουλας, Αθήνα - Κομοτηνή 1981, 82 κ.ε.

⁵⁶ Π. Πιπινέλης, *Το Στέμμα εις το πλαίσιον των δημοκρατικών θεσμών...*, ό.π., 50 και 71. - Γ. Αναστασιάδης, *Πολιτική και συνταγματική ιστορία της Ελλάδας, 1821-1941*. Θεσσαλονίκη 2001. - Ο ίδιος, *Ο διορισμός και η παύση των κυβερνήσεων στην Ελλάδα. Θεσσαλονίκη 1981*. - Ο ίδιος, *Κοινοβούλιο και μοναρχία στην Ελλάδα*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1995. - Ο ίδιος, *Ιστορία των πολιτικών και συνταγματικών θεσμών*, Σάκκουλας, Θεσσαλονίκη 1993.

πρώται στροφάι του ποιήματος τούτου ενωθώσιν εις μίαν οκτάστιχον, γείνη δε τούτο και εις την τέταρτην και πέμπτην, μετά δε την τρίτην στροφήν προστεθώσι τέσσαρες στίχοι, τότε τα πάντα έχουσιν άριστα (...).

*** 57

Η τελευταία παρατήρηση του προηγουμένου επιστολογράφου έκαμε τον Α. Ρ. Ρ. να επανέλθει στο θέμα, δύο μήνες αργότερα, και να προσθέσει «Υστερόγραφον περί του Εθνικού Ύμνου»:

Κύριε διευθυντά!

Εις τον «εθνικόν ύμνον» ον σας ευχαριστώ ότι ευηρεστηθείτε να δημοσιεύσητε, ενόουν η τελευταία στροφή να ψάλληται δις, και λυπούμαι ότι παρέλειψα να το σημειώσω.

Ευρίσκων όμως δικαίαν και την παρατήρησιν του ανταποκριτού σας *** σας πέμπω και άλλην μιαν στροφήν, ήτις δύναται να συμπληρώση τας του ύμνου, καταταχθείσα εν αυταίς ως τρίτη (3):

Σε εξύμνει πάσα χώρα,
ήρωσ πας και πας σοφός.
Αποφράς πλην ήλθε ώρα,
στ' εσβέσθη σου το φως.

Π-Σ⁵⁸.

Η τρίτη επιστολή του φύλλου της 10^{ης} Αυγούστου 1891 υπογράφεται από τον Αμφίλογο, ο οποίος μεταξύ άλλων, γράφει:

Κύριε Διευθυντά,

(...) Νομίζω προσέτι ότι ο κ. Π-Σ. δεν καθορίζει καλώς την σημασίαν λέξεών τινων εις την καθομιλουμένην. Ούτω κόψις δεν σημαίνει μόνον τον τρόπον καθ' ον είνε κεκομμένον πράγμα τι, αλλ' εις την κοινοτάτην ακριβώς χρήσιν της, η λέξις σημαίνει το κόψιμον κάθε κοπτερού εργαλείου, αν δηλ. τούτο είνε καλώς ηκομισμένον· φαίνεται μοι δε λίαν παρακεκινδυνευμένη και αυθαίρετος, η ερμηνεία της λέξεως ταύτης, ην δίδει ο κ. Π-Σ., γράφων ότι ο ποιητής του Εθνικού ύμνου, εννοεί δι' αυτής την κοπίδα (λεπίδα) του ξίφους, και πιστεύω ότι είνε ο μόνος, εξ όσων ποτέ ανέγνωσαν ή ήκουσαν τον Εθνικόν ύμνον, ο μη εννοήσας ότι περί τροχίσματος ή ακονίσματος, και ουχί περί λεπίδος ο λόγος. Βία εκφράζει εν τη καθομιλουμένη και την έννοιαν της ταχύτητος, και αν ο Π-Σ. αμφιβάλλει, ας αναμιχθή ολίγον με τον λαόν, ούτινος αγνοεί τελείως, ως φαίνεται, τας εκφράσεις, και θα βεβαιωθή περί τούτου, ως και περί του ότι εκεί η λέξις βγαλμένη ενέχει την έννοιαν του εξελθούσα και ότι λέγεται πολύ συχνά ελευθεριά και όχι ελευθερία.

ΑΜΦΙΛΟΓΟΣ

Υ.Γ. Πλην κλείσω την παρούσαν, επαναγινώσκω τον Εθνικόν ύμνον του Π-Σ., και ευρίσκω ότι εν ταις πρώταις στροφάις του, πολύ, αλλά πάρα πολύ, ομοιάζει με το εν τη «Παραμονή» του πρυτάνεως των παρ' ημίν γραμμάτων κ. Ραγκαβή, χορικών άσμα⁵⁹.

Ο παραπάνω επιστολογράφος απαντά σε κάποια ζητήματα που έθεσε ο Α.Ρ.Ρ. και πετυχαίνει να τον «αποκρυπτογραφήσει», με την ορθή θέση του ότι οι πρώτοι στίχοι του προτεινόμενου ύμνου ομοιάζουν με

⁵⁷ «Ο Εθνικός Ύμνος. Τα υπέρ και τα κατά. Επιστολαί προς την διεύθυνσιν», Εβδομάς, έτος Η', αριθμ. 32 (10 Αυγούστου 1891), 10-11.

⁵⁸ Εβδομάς, έτος Η', αριθμ. 35 (19 Οκτωβρίου 1891), 11.

⁵⁹ Οπως η υποσημ. 57, σελ. 11.

ένα χορικό άσμα που έχει προ πολλού παρουσιάσει ο γηραιός συγγραφέας στο δραματικό του έπος *Παραμονή*. Όντως, στο εν λόγω δράμα (στον τρίτο τόμο των *Απάντων* του⁶⁰), χορός πολεμιστών ψάλλει χορικό άσμα όμοιο με τον προτεινόμενο ύμνο. Ο Α. Ρ. Ρ. δηλαδή αναπαριστά καθ' όμοιο τρόπο μια εικόνα που «ζωγράφισε» πριν το 1874, έτος εκδόσεως της *Παραμονής*. Κοινά μοτίβα –τότε και τώρα– η αρχαία κόρη (γίνεται Αθηνά εδώ), η αρχαία δόξα, το προγονικό κλέος. Έγραφε τότε:

Τι κλονείται η γη, τι γογγίζουσιν τα όρη,
τι σκιρτούν της Ελλάδος οι τάφοι;
Εκ νεφέλης φωτός αργυρόπτερος κόρη
εις τ' αρχαία κατέρχεται' εδάφη.
Φέρει δόρυ πυρός και ηχούσαν φάρετραν,
και το θεϊόν της ίχνος εις πάσάν μας πέτραι
την αρχαίαν μας δόξαν εγγράφει.

Στη «διένεξη» παρενέβη ο Μιχαήλ Μητσάκης⁶¹ (Μ. Μ.), τις γλωσσικές απόψεις του οποίου, λόγω ελλείψεως χώρου, δεν θα εκθέσουμε εδώ⁶². Περιοριζόμαστε να αναφέρουμε ότι η πρόωρα χαμένη αυτή «δύναμη των νεοελληνικών γραμμάτων» μιλούσε ήδη για μια κοινή νεοελληνική γλώσσα, καθολική όπως την ονομάζει, που διαμορφώνεται στα αστικά κέντρα με κατάλληλο συνδυασμό των στοιχείων που προσφέρουν οι δύο («αντίπαλες») μορφές της.

Στη στήλη λοιπόν «Σημειώσεις και εντυπώσεις» της *Εφημερίδος* έστειλε με τον τίτλο «Ο Εθνικός Ύμνος» την παρακάτω επιστολή, με το σαρκαστικό ύφος που χρησιμοποιούσε οσάκις ενετόπιζε αστειώτητες, όπως δηλώνει ο ίδιος στο τέλος μιας επομένης επιστολής του. Ο Μ. Μ. δεν γνώριζε τον συντάκτη της επιστολής, ασχέτως αν –ως γνώστης της φιλολογικής κινήσεως– επισημαίνει ότι οι περί καταληξιών «κατηγορίες» του ανώνυμου Π. Σ. του φέρνουν στη μνήμη ανάλογες, γνωστές, αιτιάσεις του Α. Ρ. Ρ. Ο Μ. Μ. ήταν οξύς, δηκτικός, αλλά κριτικός ειλικρινής και τίμιος⁶³. Αν αναγνώριζε με ασφάλεια τον συντάκτη της «υμνοκτόνου» επιστολής, κρίνουμε ότι δεν θα τον χαρακτήριζε «ανόητον», «κουτεντέν», «αμαθή», «ελαφρόν» που συναντούμε στο αμέσως παρακάτω κείμενό του, αλλά επίσης ουδέποτε –όπως ισχυρίζεται– θα αφίστατο των απόψεών του επί του θέματος, επειδή κάποιος «επώνυμος» θα είχε εκφράσει αντίθετες με τις δικές του (το απέδειξε περίτρανα με τη στάση του έναντι του Παλαμά). Ιδού ένα μέρος της πρώτης επιστολής του (του 1891), με το ψευδώνυμο *Καιροσκόπος*, ένα από τα πολλά που χρησιμοποιούσε ο αναγνωρισμένος από πολλούς ως «μαίτρ» της κριτικής:

(...) Όλα ημπορούσαμεν να τα φαντασθώμεν αλλ' ότι θα ευρίσκετο και λογιώτατος τόσοσιν λογιώτατος

⁶⁰ Εν Αθήναις 1874, σελ. 143.

⁶¹ Για την μέχρι το 1997 σχετική με τον Μ. Μητσάκη βιβλιογραφία βλ. συγκεντρωμένη στο Γ. Γκότση, «Μιχαήλ Μητσάκης», στον τόμο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. 6 (1880-1920), Σοκόλης, Αθήνα 1997, 285. Για την μετέπειτα βλ. ενδεικτικά: Αφιέρωμα του περιοδικού *Η Λέξη* (τχ. 90, Δεκέμβριος 1989). - Λ. Τσιριμώκου, «Μεταξύ χαράς και πένθους», *Μολυβδοσκονδυλοπελεκητής*, τχ. 6 (1998-1999), 117-128. - Μ. Χρυσανθόπουλος, «Η νεοτερικότητα του ερειπίου (...), *Μολυβδοσκονδυλοπελεκητής*, τχ. 7 (2000), 95-118. - κ.ά.

⁶² Βλ. ενδεικτικά Κ. Χωρεάνθη, *Μιχαήλ Μητσάκης ή το πρόβλημα της έκφρασης*, Κέδρος, Αθήνα 1979, 12 κ.ε., 36 κ.ε. - Αθ. Φωτόπουλος, «Κρίσεις του Μιχαήλ Μητσάκη για την κοινωνία της εποχής του», *Νέα Εστία*, τχ. 1630 (1. 6. 1995), 713 - Μ.Γ. Σέρρης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης. Αξιώματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, τ. Α', Ίδρυμα Κώστα και Ελένης Ουράνη, Αθήνα 2006, 122 κ.ε.

⁶³ Μ.Γ. Σέρρης (επιμ.), *Μιχαήλ Μητσάκης. Αξιώματα και ταξιδιωτικές εντυπώσεις*, ό.π., 15.

ώστε να του πειράζη τα νεύρα ο Εθνικός Ύμνος της Ελλάδος, ως γραμμένος εις την δημόδη γλώσσαν, χυδαίος, ακατάλληλος, απρόσφορος, και να φιλοδοξήση την αντικατάστασίν του δια καθαρογλώσσου, ευγενούς, προσφορωτέρου, καταλληλοτέρου, συντεθειμένου επίτηδες προς τούτο τώρα, δεν ημπορούσαμεν να το φαντασθώμεν. Και εν τούτοις και αυτό επέπρωτο να το ιδούμεν εις τας ημέρας μας, υπάρχει δ' εν Αθήναις λαθρόβιον τι και φυτοζωούν περιοδικόν, όπερ κατέστησε το πράγμα θέμα αγώνος, δημοσιεύει δε επιστολάς, κρίσεις και συζητήσεις επί του ζητήματος από τινος. Αφορμήν εις την υποκίνησιν αυτού έδωκεν ανόητός τις γράφας, άδηλον αν εκ νεανικής ελαφρότητος ή γεροντικής παλιμπαιδίας, γράμμα προς την διεύθυνσιν του περιοδικού τούτου, δι' ου αισθάνεται, λέγει, επιτέλους, ο άνθρωπος, την ανάγκην να υποδείξη το πρέπον της αντικαταστάσεως του στιχουργήματος όπερ χρησιμεύει παρ' ημίν ως εθνικός ύμνος. Αμέσως δε εκθέτει και τους λόγους τούτους, οίτινες συνοψίζονται εις τέσσαρας-πέντε και οι οποίοι είνε όντως δυνάμεως υπερόχου.

Εις τούτων είνε ότι πανηγυρικός ύμνος εξ ογδόντα και πλέον στροφών ουδαμού ηκούσθη, αδιάφορον αν ως τοιούτος χρησιμεύουν μόνον αι πρώται στροφαι του όλου «Ύμνου προς την Ελευθερίαν» του Σολωμού αποτελούσαι αντοτελή τοιούτον αυταί καθ' εαυτάς. Δεύτερος είνε ότι το ποίημα περιλαμβάνει και στίχους προσβλητικούς κατά ξένων τινών Δυνάμεων και αμάν για το Θεό, αυτό δεν πρέπει! Άλλος είνε ότι «ύμνος εκφράζων τα ύψιστα αισθήματα και τας ενθερμότερας του έθνους ευχάς» μη νομίζετε ότι ακριβώς δι' αυτό πρέπει να είνε γραμμένος εις την αληθεστέραν του έθνους αυτού γλώσσαν αλλά «πρέπει και γλώσσης της ευγενεστέρας και υψηλοτέρας να ποιηται χρήση!» Τον επιάσαμεν τον λογιώτατον! Ο οποίος όχι μόνον την εις δημόδη γλώσσαν σύνθεσιν του Ύμνου του Σολωμού κατακρίνει, αλλά και ανάλυσιν της δημώδους του Επτανησιού ποιητού επιχειρεί ίνα και ταύτης αμαθής αποδείξη τούτον, εν μόνον αποδεικνύων σαφέστατα και καταδηλότατα ότι χαμπάρι δεν έχει από δημώδη αυτός ο ίδιος! Κατόπιν εξακολουθών μέμφεται το κατά τον ιταλικόν τρόπον είδος των ομοιοκαταληξιών του Σολωμού, επανεκδίδων τα περί στιχουργίας θέσφατα του γέρο-Ραγκαβή, λαύρος δε επιτιθέμενος και κατά των συνιζήσεων και των άλλων συνθηγιών της μετρικής του Ζακυνθίου. Τελειώνων δε προτείνει ο φίλος πρόχειρον και ίδιον ποίημα να καθιερωθεί γρήγορα-γρήγορα να ξεμπερδεύωμεν και να γλυτώνωμεν μίαν ωρ' αρχήτερα από τον χυδαίον Σολωμόν :

«Εις ακτάς, κοιλάδας, όρη,
πνεύμα φέρεται ζωής,
και αστράπτον πάλλει δόρυ
η αρχαία ηρωίς.
Φέρει θώρακα και κράνος,
της Προμάχου την στολήν,
και υψοί υπερηφάνως
ελευθέραν κεφαλήν.
Μετά δουλικάς βασάνους,
μετά συμφοράς πολλές,
νίκης έδρεψας στεφάνους,
χαίρε, χαίρε, ω Ελλάς!».

Και τα λοιπά, και τα λοιπά, και τα λοιπά! Πώς σας εφάνη το παγωτόν, παρακαλούμεν;

Εις τον άγνωστον αυτόν κουτεντέν απήντησεν ο κ. Π. Πανάς εν τω αυτώ φύλλω συμφωνών ότι καιρός είνε ν' αντικατασταθή πράγματι ο εθνικός ύμνος του Σολωμού, αλλά δι' άλλου αληθώς επικαιροτέρου και

εξυμνούντος την επικρατούσαν εν Ελλάδι σήμερον ευνομίαν, τα υψηλά ιδανικά της συγχρόνου εποχής, τα μεγαλουργήματα των ημετέρων πολιτευομένων και τα τοιαύτα. Αλλός τις γράφει παραδεχόμενος την γνώμην της αντικαταστάσεως, προτείνων όμως ως κατάλληλον προς τούτο εθνικόν τινα ύμνον του κ. Αλεξ. Κατακουζηνού, του ποιητού του «Ιππότου Ιωάννου», ούτινος ύμνον αδίκημα θα ήτον αληθώς να μη σας παραθέσωμεν μερικὰς στροφάς:

«Προς την πόλιν της Παλλάδος
βλέμμα στρέφ' ἐξ ουρανών,
Πλάστα σκέπε της Ελλάδος
Βασιλέα γαληνόν.
Ευκλεώς εν σοί αρχέτω
διαλάμπων ως αστήρ,
και το κράτος ευθυνέτω
νομοφύλαξ και πατήρ».

Ελελεύ! (...). Και εγώ συλλογίζομαι ότι όλα εν τω κόσμω τούτῳ ἔχουν κάποια όρια, η μωρία όμως και η σχολαστικότητα δεν ἔχει κανέν, δια να ξεπλύνω δε τ' αυτιά μου από τα κωμικά και αηδή αυτά ακούσματα επήγα και εξαναδιάβασα τον Βασιλικόν Ὑμνον του καυμένου του Μαρκορά, τον μόνον ο οποίος θα ήξευε πράγματι να καθιερωθή και αυτός ως πανελλήνιος εθνικός ύμνος, αξιώτατον *rendant* του ύμνου του Σολωμού. Του Σολωμού αυτού, δια τον οποίον είπομεν και άλλοτε ότι αν εξούσε σήμερον και έβλεπε τα επ' ονόματι αυτής γινόμενα και λεγόμενα και γραφόμενα αντί ύμνον προς την ελευθερίαν θα εβροντοφώνει πιθανώς καμμίαν βαρύηχον Κατάραν προς αυτήν και τα καλά της.

Καιροσκόπος.⁶⁴

Τρία έτη αργότερα (το 1894) ανώνυμος συνεργάτης της Εφημερίδος των Συζητήσεων με αφορμή, όπως ισχυρίζεται, έξαρση των συζητήσεων στην Ευρώπη περί εθνικών ύμνων, αποστέλλει στην προαναφερθείσα εφημερίδα επιστολή στην οποία αποκαλύπτει το όνομα του συντάκτη της προ τριετίας ανώνυμης επιστολής, του Α. Ρ. Ρ. δηλαδή, και ανατρέπει όλα τα επιχειρήματα εκείνου, με την προφητική καταληκτική διαπίστωση ότι ο καθιερωμένος Ὑμνος θα διατηρήσει επί πολύ την εθνική του ιδιότητα⁶⁵.

Στη στήλη «Εντυπώσεις και σημειώσεις» της Εφημερίδος με τον τίτλο «Ο Εθνικός ύμνος, ο Σολωμός και ο Ραγκαβής» δημοσιεύθηκε μετά από δύο ημέρες η παρέμβαση του Κ. Παλαμά (με τα στοιχεία Κ. Π.). Ο ποιητής, με σοβαρότητα, διάθεση κατανόησης και με ειλικρινή εκτίμηση προς το πρόσωπο του Α. Ρ. Ρ., απαντά πειστικότητας σε όλα τα θέματα που έθεσε εκείνος. Επειδή η επιστολή του έχει περιληφθεί στα Απαντά του και στο μεγαλύτερο μέρος της επαναλαμβάνει αυτονόητες αποστοματικές απαντήσεις, αρκούμαστε εδώ να παραθέσουμε τις απαντήσεις του στα δύο κύρια ζητήματα που έθεσε ο Α. Ρ. Ρ. Ας προσέξουμε ιδιαίτερώς την ακροτελεύτια προτροπή του:

(...) 4. Αι πολλάι εσφαλμένοι ομοιοκαταληξίαι. Αλλ' ο Σολωμός δεν έχει εσφαλμένας ομοιοκαταληξίας. Αι οξύτονοι μόνον ομοιοκαταληξίαι του, όπως πολλών εκ των επισημοτέρων ποιητών ημών, ανήκουν εις τας αυθαιρέτας κληθείσας, υπό του αιμνήστου Ραγκαβή «εσφαλμένας»· άλλης φύσεως είνε αι σφαλεραί

⁶⁴ Καιροσκόπος, Εφημερίς, (15. 8. 1891), 1-2.

⁶⁵ Εφημερίς των Συζητήσεων, φ. 252 (5. 8. 1894), 1.